

EDİTÖRLER:

OKAN YEŞİLOT - BİHTER GÜRİŞİK KÖKSAL

KARABAĞ

-Dünü, Bugünü, Yarını-

SELENCE

KARABAĞ

DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI

Editörler

Prof. Dr. Okan Yeşilot
Dr. Bihter Gürışık Köksal

İstanbul, 2021

SELENJE YAYINLARI

No: 178 | Tarih Serisi: 137 | Ekim 2021, 1. Baskı

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

EDITORLER
Prof. Dr. Okan Yeşilot • Dr. Bihter Gürşık Köksal

YAYIMA HAZIRLAYAN
Mustafa Kurtçelebi

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

KAPAK GÖRSELİ
Karabağ, Öliquluuşağı'ndaki Lalazar Köprüsü.

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISSN
978-625-7459-24-2

SERTİFİKA NO.
40675

Makalelerdeki görüşlerin sorumluluğu yazarlara aittir.

*Selenje Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaası ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.*

*Misnar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenje.com.tr
e-posta: selenje@selenje.com.tr*

*© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayıncımızın izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
RUSYA İMPARATORLUĞUNUN GÜNEY KAFKASYA İDARİ DÜZENLEMELERİNDE KARABAĞ (XIX. YÜZYIL) - <i>Hayri ÇAPRAZ</i>	11
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN GÜNEY KAFKASYA'YA ETKİLER - <i>Nesrin SARIAHİMLİTOĞLU</i>	35
OSMANLI YÖNETİMİNDE KARABAĞ - <i>Telli KORKMAZ</i>	59
TARİHTEN GÜNÜMÜZE DAĞLIK KARABAĞ VE GÜNEY KAFKASYA'DA DEĞİŞEN KÜRESEL DENGELER - <i>Yıldız DEVECİ BOZKUŞ</i>	77
SSCB DÖNEMİNDE RUS ARŞİVLERİNDE DAĞLIK KARABAĞ (1920-1953) - <i>Eray BAYRAMOL</i>	93
STALİN DÖNEMİ DAĞLIK KARABAĞ VE TÜRK KAMUOYUNUN ALGISI (1924-1953) - <i>Tuğba ERAY BİBER</i>	105
SOĞUK SAVAŞ SONRASI RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI - <i>Şenol KANTARCI</i>	123
AGİ(K)T MİNSK GRUBU'NUN DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN BARIŞÇIL YÖNTEMLERLE ÇÖZÜM(SÜZLÜĞÜ) SÜRECİNDE BAŞARISIZ OLMA NEDENLERİNİN ANALİZİ - <i>Bariş ÖZDAL</i>	135
TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ (1991-2021) - <i>Okan YEŞİLOT</i>	165
RUSYA'NIN KARABAĞ SİYASETİ (1991-2020) - <i>İlyas KEMALOĞLU</i>	183
RUSYA FEDERASYONU'NUN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASINDA DİPLOMASİNİN ROLÜ - <i>Murat JANE</i>	193
BATI İLE İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA RUSYA'NIN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA YAKLAŞIMININ ANALİZİ - <i>Samir JAFAROV</i>	217
1994 ATEŞKES ANLAŞMASINDAN SONRA KARABAĞ'DA YAŞANAN İLK CİDDİ ÇATIŞMA: 2016 NİSAN SAVAŞI - <i>Ramin SADIGOV</i>	233

BİR JEO-PSİKOLOJİK DÜĞÜMÜN ÇÖZÜMÜNÜN ANALİZİ: II. KARABAĞ SAVAŞI SONRASINDA TÜRK DÜNYASI - Yalçın SARIKAYA.....	255
II. KARABAĞ SAVAŞI: TÜRK DÜNYASININ BAKIŞI VE DEĞERLENDİRMESİ - Sevinç ALİEVA	281
İRAN VE TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA YAKLAŞIMLARININ MUKAYESELİ ANALİZİ - Vügar İMANBEYLİ	291
II. KARABAĞ SAVAŞININ NEDENLERİ VE SONUÇLARI - Araz ASLANLI	313
II. KARABAĞ SAVAŞI SONRASI GELİŞMELER VE RUSYA'NIN AZERBAYCAN'IN EGEMENLİK HAKLARINI İHLALİ - Ali ASKER	323
III. KARABAĞ SAVAŞININ SONUÇLARI VE GELECEK SENARYOLARI - Nazim CAFEROV.....	335
II. KARABAĞ SAVAŞI'NDA ULUSLARARASI ALANDA ERMENİ PROPAGANDASI - Esma ÖZDAŞLI.....	347
İŞGAL DÖNEMİNDE KARABAĞ'IN KÜLTÜREL MİRASINA YÖNELİK ERMENİ VANDALİZMİ - Marziye MEMMEDLİ.....	377
NİKOL PAŞİNYAN İKTİDARI: HAYAL VE GERÇEKLER ARASINDA - Hatem CABBARLI	383
BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAYCAN'IN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİNDE POLİTİK BİR FAKTÖR OLARAK DAĞLIK KARABAĞ SORUNU - Azad AĞAOĞLU.....	431
KARABAĞ'IN ALBAN (AĞVAN) KÜLTÜREL MİRASI VE ERMENİLEŞTİRME ÇABALARI - Telman NUSRETOĞLU	451
ERMENİ SANATÇILARIN AZERBAYCAN, TÜRKİYE VE KARABAĞ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ: 18-20. YÜZYILLAR - Hamlet İSAHANLI.....	463
ÜZEYİR BEY HACİBEYLİ'NİN KÖŞE YAZILARINDA "KARABAĞ MESELESİ" VEYA "ERMENİ-MÜSLÜMAN DAVASI" - Elza SEMEDLİ (SAMADOVA)	491
KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN KARABAĞ HAREKÂTI (1 EKİM - 8 EKİM 1918) (KARABAĞLI HALİL İBRAHİM'İN ANLATIMIYLA) - Mehdi GENCELİ	509

KARABAĞ'IN ALBAN (AĞVAN) KÜLTÜREL MİRASI VE ERMENİLEŞTİRME ÇABALARI

Telman NUSRETOĞLU¹

Giriş

Çarlık Rusyası'nın işgaliyle birlikte Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılan Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasında teşekkül etmiş ilk devlet olan Manna Devleti'nin M. Ö. 9. yüzyılda Güney Azerbaycan topraklarında, daha kesin ifadeyle Urmiye Gölü'nün etrafında kurulduğu malumdur. M.Ö. 7. yüzyılda bu devletin varlığına Med İmparatorluğu tarafından son verildikten sonra Manna Devleti'nin toprakları askeri vali Atropat tarafından yönetilmiştir. Strabon'un tezine dayanan bir kısım tarihçiler Azerbaycan toponiminin ortaya çıkışını da Atropat'ın adıyla bağlamaktadır.² Sovyet Dönemi ideolojik yaklaşımlarla millet temelli değil coğrafya esaslı bir tarih tezinin desteklendiği, Azerbaycan'ın eski tarihinin Türk tarihinden koparılarak yazıldığı unutulmamalıdır. İlk dönem kaynaklarının aktardığı bilgiler, coğrafyadaki farklı toponim ve yazıtlara Türkçe yorum ve anlamlar kazandıran fikirler uzun dönem görmemezlikten gelinmiştir.

Atropatena'nın kuzeyindeki bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprakları Yunan ve Roma müellifleri tarafından Albanya, Arap seyyah ve coğrafyacıları tarafından ise Arran olarak adlandırılmıştır. Kuzey Azerbaycan coğrafyasının İslam öncesi tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan Arran, Ağvan veya Alban Devleti dünyada Hristiyanlığı da ilk kabul eden devletler arasında yer almaktadır. Türk ve Kafkasya kökenli yirmiden fazla etnik grubu bayrağı altında birleştiren, Azerbaycan Türkleri'nin etnogenezinin de şekillenmesinde rolü bulunan Alban (Ağvan) Devleti 313 yılında Çar Urnayır zamanında Roma İmparatorluğuyla aynı dönem-

1 Dr. Hazar Üniversitesi, Türk Bölümü, Bakü / Azerbaycan, t.nusretoğlu@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0533-2429.

2 Ekber N. Necel, *Arran Alabeyleri*, Başla Kitab, Bakü 2017, s. 24.

de Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmiştir.³ Musa Kalankatlu'nun Kafkas Albanyası'yla ilgili temel kaynak eseri olan *Alban Tarihi*'nde İsa'nın havarilerinden Faddey'in öğrencisi Yeliseyin, Alban topraklarında Doğu kiliselerinin de ilki olarak bilinen ilk kiliseyi inşa ettirdiği belirtilmiştir. Zengin tarihi-kültürel mirasa sahip olan Alban Yepiskopluklarından biri de Karabağ'da tesis edilmiş, zaman geçtikçe Genceser (Gandzasar) Manastırı etrafında gelişip kuvvetlenen Yepiskopluk Kotalikosluk haline gelmiştir. Mimarlık üslubu, kilise hiyerarşisi ve ayin sistemiyle Alban tarihi-kültürel mirası üzerinde inkişaf eden sektant değil apostolik karakter ve geçmişe sahip olan Karabağ'ın Alban kiliseleri, Rusya'nın, Güney Kafkasya'yı işgal etmesinden sonra -müstemlekeci etno-demografik proje çerçevesinde- tarihi Azerbaycan Türk topraklarını yeniden şekillendirmeye başlamasına kadar bölge, Hristiyanlığının merkezi olma misyonunu sürdürmüştür. Alban Kiliselerinin kadimliği dini etki alanının genişliğiyle ilgili Çarlık Rusya'nın devlet ve Sinoid arşivlerinde de çok sayıda belge ve bilgiler yer almaktadır. İslam'dan sonraki dönemde de asırlar boyu bölgede hâkimiyet kurmuş Türk-İslam hanedanlıkları Laçın, Ağdere ve Kelbecer illelerinin sınırları içinde yer alan nadir mimarlık eserleri olan Huda-venk (Dadıvenk), Açoğlan, Kutsal Yelisey, Genceser (Gandzasar) Monastr Külliyesi ve kiliseleri cemaatlarıyla birlikte himaye ederek korumuştur.

Konunun daha iyi anlaşılması adına ana hatlarıyla Alban ismi ve tarihi coğrafyası üzerinde durmakta fayda vardır. Arapların er-Ran olarak Süryani kaynaklarından alarak kullandıkları Aran ismi Aras'la Kür Nehirlerinin arasındaki bölgeyi kapsar.⁴ İslam öncesi dönem kaynaklarına göre neredeyse Güney Kafkasya'nın tamamını kapsayan Aran, Ağvan veya Albanya olarak adlandırılan siyasi-coğrafi teşekkülün merkezi Kabele şehri olmuştur. M. Kalankatuklu ise Aras Nehri'nden Hun Kalesi'ne kadar uzanan bölgeyi Aran veya Alban ülkesi olarak tanımlar.⁵ Albanya Devleti'nin bölünmesi süreciyle birlikte başkent Berde şehrine taşınmıştır. Arap müelliflerin eserlerinde Albanya Devleti'ni yöneten hanedanın ismi de Arranşahlar olarak geçmektedir.⁶ *Alban (Ağvan) Tarihi* eserine göre ise Yafes neslinden olan Aran, Alban ülkesinin hükümdarı olmuş, hükümdar Aran halim, yumuşak karakterinden dolayı ağu (Mihriban) olarak anılmış, bu sebeple ülkeye Ağvan (Alban) adı verilmiştir.⁷ Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı lügat-it-Türk* eserinde de kullandığı aran kelimesinin sıcak geçen kışlak mekan anlamına geldiği anlaşılıyor. Türklerin yaşadığı muhtelif coğrafyalarda Aran toponimi geniş şekilde kullanılmıştır. Aran

3 Farida Mamedova, *Politeçeskaya İstoriya I İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Elm Neşriyatı, Bakü 1986, s. 228.

4 Ekber N. Necel, *Aran Atabeyleri*, Başla Kitab, Bakü 2017, s. 24.

5 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, Avrasiya Pres, Bakü 2016, s. 26.

6 Mamedov T. M., *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.*, Bakü 1993, s. 89.

7 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarihi*, Avrasiya Pres, Bakü 2016, s. 26.

kelimesini Türkçe eren kelimesiyle izah ederek cesur, mert, savaşçı anlamında kullanıldığını ortaya atan müellifler de vardır. Aras Nehri'nden İberyanın sınırlarına kadar uzanan geniş toprakların Aran (Eren) Hanedanı tarafından yönetildiği iddia edilmektedir.⁸

Yine Sovyet Dönemi'nde kaleme alınan eserlerde Alban kelimesinin türeyişi, Azerbaycan Türkleri'nin etnogenezinin şekillenmesinde rolü olan Alban siyasi-etnik kimliği de müstemlekeci, Türk karşıtı yaklaşımlarıyla ele alınmış, hedeflenen yeni millet kavramıyla Azerbaycanlı kimliğinin altı doldurulmaya çalışılmıştır. İşgal sonrası Çarlık Rusya'sının bölgede kalıcı hale gele bilmek için Güney Kafkasya'nın etno-demografik haritasını değiştirmek istikametindeki faaliyetleri Sovyet Dönemi Türk varlığından arındırılmış Kafkas Albanyası tarihi teziyle sürdürülmüş, Alban (Ağvan) tarihiyle ilgili ilk dönem kaynakları bu siyasi çerçevedeki bakış açısı ve yoğun Ermenileştirme çabalarının etkisi altında tetkik edilmiştir. Azerbaycan coğrafyasıyla birlikte Türkistan'da da Alban-Alpan adıyla çok sayıda toponimin bulunduğu, Kazak, Kırgız ve Türkmenler arasında aynı ismi taşıyan kabilelerin olduğu, etnolinguistik açıdan da alp sözcüğüyle ilişkilendirmenin daha doğru olacağı dikkate alınmamıştır.

Alp kelimesi Orhun kitabesinde, Uygur metinlerinde, Mahmud Kaşgarlı'nın lugatında yiğit, kahraman anlamlarında kullanılmıştır. Alban (Ağvan) siyasi-kültürel mirası ve tarih tezleri etrafında devam eden tartışmalar Türk boylarının hangi tarihlerde Güney Kafkasya'da görülmeye başladığı, İskit-Sakalardan Hun, Bulgar ve Hazarlara Türklerin İslam'a kadarki dönem Azerbaycan'ın etnik kimliğinin şekillenmesinde nasıl bir rol üstlendiğine dair sorulara verilecek cevaplar açısından da ehemmiyetlidir. Bizans, Gürcü ve Ermeni kaynakları Azerbaycan'da milattan önceki dönemde yaşayan Türk boyları hakkında bilgiler sunmaktadır. 8.-9. yüzyıllara atfedilen yazarı belli olmayan *Mokseca Kartlisa* (*Kartlinin Dine Gelmesi*) Büyük İsgender'in Kafkasya seferi sırasında Buntürk ve Hunlarla karşılaştığını, yine 11. yüzyılda yazılan *Kartlis Tshovreba* (*Gürcü Çarlarının Hayatı*) Kafkasya'da yaşayan 28 bin hane Buntürkten bahseder. Ermeni vakanüvis Horenli Moisey milattan önce iki bin yıl öncesini anlatırken Bulgar boyundan bahseder, Abbas Katina, Bulgarların M. Ö. 120 yılında Güney Kafkasya'ya geçerek Kars'a yerleştiğini haber verir. Horenli Moisey yine M. S. 197-216 yıllarında Hazar ve Barsillerin Kür Nehri'ni geçtiğini, 2. yüzyılda yaşayan D. Perieget, K. Ptolomey ise Hunların Kuzey Kafkasya'ya yerleştiğini haber verir.⁹ Ermeni kaynakları Alban krallarının Sasanilere karşı Türklerin askeri gücünden istifade etmeye çalıştığını da

8. *Azerbaycan tarihi*, (En gedim zamanlardan XX əsradək), I, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1994, s. 176.

9. Nesib L. Nesibli, *Azerbaycan Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019, s. 97-99.

yazıyorlar.¹⁰ M. Ö. IV. asırda Kür ve Aras Nehri arasında yerleşen bölgelerde, Karabağ topraklarında Sakalar, Gargarların yaşadıkları ile ilgili kaynaklar bilgi aktarmaktadır. Strabo'nun coğrafyasında Albanya'da yaşayan Sakaların Kür Nehri'nin güneyine yerleştiklerini yazar.¹¹ Adını Sakalardan alan Sakasena ülkesinin de Zeyemçaydan Kürekçay'a kadar olan Azerbaycan topraklarını kapsadığı bellidir. Hun-Türk birliğine dâhil olan Utigurlar (Utiler), Gargar, Kaspi gibi ilk kaynaklarda isimleri zikrolunan Alban etnik gruplarının da Altay kökenli, Türk soylu oldukları yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur. Kısacası Erken Ortaçağ Dönemi'ne ait kaynaklara dayanarak milattan önce Azerbaycan topraklarında Türk kitlelerinin görülmeye başladığını, Alban (Ağvan) hâkimiyeti altında olan toprakların en kadim Türk meskenlerinden biri olduğunu, Çarlık işgaliyle birlikte Azerbaycan'ın bölünmesi ve Ermeniler'in kitlesel boyutlarda bölgeye yerleştirilmesine paralel olarak Alban-Arran Azerbaycan'ı için etnik-dini ve siyasi açıdan tarihi gerçekliklerden kopuk yeni bir müstemeleke tarihi inşa edilmeye çalışıldığını ifade edebiliriz. Erken dönem Alban tarihinin aydınlatılmasının önündeki engellerden biri de Alban tarihiyle ilgili temel kaynak niteliğinde olan M. Kalankatuklu'nun eserinin orjinal yazma nüshasının bulunmaması, sonraki yüzyıllarda Ermeni kiliselerinde din adamlarının telkin ve eklemeleriyle Grabarca'ya tercüme edilmesi meselesidir. Hem Alban hem de Ermeni Grigoryan kiliselerinin tarihiyle ilgili bilgi veren birinci el kaynakların çoğunun muhtelif kilise rivayetleriyle anonim keşif yazarlarının adına tertip edildiği gerçeği de göz önünde bulundurulursa gerçek tarih üzerinde muhtelif tahrifatlar yapılarak Rus işgali sonrasında kitlesel boyutlarda İrevan, Zengezur ve Karabağ topraklarına yerleştirilmiş olan Ermenilerin kökenini bölgenin eski tarihine ekleme çabaları da dikkate alınmalıdır.¹² Nitekim Papaz Moisey Horenatsi'nin *Hayastan Tarihi* XIV. yüzyılda muhtelif kiliselerde çoğaltılmış, Ermeni eski yazı uzmanlarınca tekmiileştirerek kaleme alınan çok sayıda nüshası bulunmuştur. Kilisede M. Horenatsi adına yazılan *Hayastan Tarihi*'nin kahramanı Hayk'ın Babil tarihçisi Beros'un *Babil Tarihi* eserindeki Hayk olduğu, Ermeni kilise tarihçilerinin bu rivayetlerden esinlenerek tarih yazdıkları yönünde fikirler de mevcuttur.¹³ Venedik Manastırı'nda nüshası bulunan bu eseri 1858 yılında Rus diline yine Ermeni asıllı din adamı Nikitin Osipoviç Emin, *Ermenistan Tarihi* adıyla tercüme etmiş ve esere eklemeye yapıldığını kayıtlarında itiraf etmiştir.¹⁴ Pek çok Ermeni tarihçi ve din adamlarının hayalini süsleyen "denizden denize büyük Erme-

10 Nesib L. Nesibli, *Azerbaycan Tarihi*, s. 99.

11 "Qarabağ dünən, bu gün və sabah", 9-cu elmi konfransın materyalları, Bakü 2010, s. 106.

12 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ejder Tağlıoğlu, *Mesrop Maştos Elifba İhtiraqçı Değil, Fırıldaqçı Anonim Keşifdir*, Elm ve Tehsil, Bakü 2017.

13 E. Tağlıoğlu, *Mesrop Maştos*, s. 19.

14 E. Tağlıoğlu, *Mesrop Maştos*, s. 21.

nistan" fikri vardır. Bu yönde de alfabeden devlete kadim millet algısına hizmet eden sahte tarih tezleri de ortaya konulmuştur. Albanlar Dönemi Karabağ tarihi, İslamiyyet öncesi Hristiyanlığın burada resmi din olarak kabul edilme süreci ve 1441 yılında Karakoyunlu Türkmen hükümdarı Cihanşah'ın izniyle Ermeni Katilokosluğunun Adana Sis bölgesinden Revan yakınlarındaki Üçkilise'ye taşınmasından sonra Alban kiliseleriyle geliştirdiği ilişkiler objektif tarihçilik kuralları çerçevesinde ve daha teferuatlı bir şekilde incelenmelidir.

Alban Katolikosluğu ve Ermeni Gregonyan Kilisesiyle İlişkiler

Erken dönem Hristiyanlığının önce Suriye topraklarında belli bir başarı elde ederek sonra Doğuya doğru yayılmaya başladığı malumdur. Kuşkusuz Alban Hristiyanlığının dini-itikadi yönlerini besleyen esas ekol Suriye ekolüdür. İslam'a kadar olan dönem Suriye halkı Ortadoğu ve Akdeniz havzasının ticaretle uğraşan halkı olarak bilinmektedir. Hristiyanlığın ilk asırlarında Güney Kafkasya ve İran coğrafyasındaki tüm misyonerlik faaliyetlerinin merkezinde daha vahid Suriye kilisesinin yer aldığı aşikardır. Suriye kronikleri, M. I. yüzyılda Hz. İsa'nın Foma ve Fadey adlı havarilerinin Hindistan'a doğru yola çıkarak güzergah üzerinde yaşayan halklar arasında Hristiyanlığı yaymaya başladığını ifade eder.¹⁵ Ticari amaçlarla birlikte Konstantin'in zafer elde etmesiyle ferman yayınlanıncaya kadar geçen süreçte Hristiyanların Roma idaresi tarafından sistematik baskı, takibat ve zulme uğraması sonucu Roma hâkimiyetine karşı gerçekleşen isyanların bastırılması sonrasında sağ kalan isyancıların Doğuya, Asya topraklarına doğru hicret ederek kurtuluşu, dini hayatta aramaları bu istikamette tebliğe devam etmelerinde etkili olmuştur. Miladi ilk asırda havari Fadey, Alban topraklarında Hristiyanlığı yaymaya başladığı zaman burada yaşayan Türkler diğer coğrafyalarda yaşayan Türk boyları arasında görüldüğü gibi kuvvetli şamanizm adetleri, ata kültü, Tengriçilik ve Manihezimle yoğrulmuş bir inanca sahiptiler. Bu sebeple olacak ki, doğu Hristiyanlığının Monofizit kanadı Alban topraklarında kendine daha çok taraftar bulma şansı elde etti. Albanlar, Hristiyanlığı İsa'nın öğrencileri Fadey, Yelisey ve Varfolomey'den öğrenerek ilk apostolik kiliseleri Alban topraklarında inşa etmeye başladılar, Alban Katolikosluğunun da Ermeni Katolikosluğundan çok önce kurulduğu birinci el kaynakların verdiği bilgilerle sabittir.¹⁶

15 Pigulevskaya N. B, *Mesopotomya narubeje V-VI vv. Stryyskaya İronika İeşu Stili İakakistoriceskiy istoçnik*, M, 1940, s. 12-14.

16 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarihi, Alban Salnamesi (Mhitat Goş)*, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 10-11.

M. IV. yüzyılın başlarında Çar Urnayır Dönemi'nde Hristiyanlık Alban Devleti'nde resmi din olarak kabul edilerek daha da kuvvetlenmiş, Alban hâkimiyeti Arani Hanedanı'ndan Sanatürk'ün eline geçince Alban halkı arasında yeniden eski inançlarına eğilim artmıştır.¹⁷ V. yüzyılın sonu VI. yüzyılın başlarında III. Vaçagan Dönemi'nde uygulanan devlet siyasetiyle Monofizit Hristiyanlık özellikle Karabağ topraklarında yeniden yayılmaya başlamıştır.¹⁸ 552 yılında Katolikosluk Çoladan Berde'ye köçmüş, VIII. yüzyılın başlarından itibaren de Dağlık Karabağ Alban Hristiyanlığının merkezine dönüşmüştür.¹⁹ Paris Milli Kütüphanesinde bulunan Sasanî arşiv belgelerinin birinde Albaniya ve Balasakan'ın büyük Katolikosu ibaresi yer almaktadır.²⁰ 485 yılından itibaren Karabağ'ın Ganzak Yepiskopluğu hakkında Suriye-Doğu Hristiyanlığının kilise kaynakları bilgi aktarmaktadır. VI. yüzyılın başlarından da Paytakaran (Beylegan) Yepiskopluğunun faaliyetleri hakkında kilise kroniklerinde bilgi bulunmaktadır.²¹ M. Kalankatuklu'nun verdiği bilgiye göre, Albaniya Katalikosu Ter Abbas Dönemi'nde (551-596) Paytakaran Yepiskopu Timofey olmuştur.²² Gencesar Manastırı başta olmakla Karabağ'daki Dadıveng, Yelisey gibi külliyelerin etrafında bulunan, XIII.-XIV. yüzyıla ait olan mezar taşlarının üzerinde Hristiyan Türk adlarının yazılı olması Alban Hristiyanlık mirasının Türk etnik kimliği ile bağlantısını açık şekilde ortaya koymaktadır. *Hristiyan Topografisi* eserinin müellifi Kozma İndikoplevst Baktıryalı, Pers ve Midyalılarla birlikte Hunların arasında da Hristiyan cemaatlerin bulunduğunu, kilise ve yepiskoplukların faaliyetlerine devam ettiğini haber veriyor.²³ Uyuk-Tarlak gibi Kırgızistan topraklarındaki bazı eski Türk abidelerinin üzerinde bulunan Nasturi haç sembolleri, Amr ibn Mattan'ın tertib ettiği Nasturi cemaatlerin meskunlaştığı şehirler listesinde Kaşgar, Semerkant, Merv gibi şehirlerin yer alması da İslam'a kadarki dönemde bazı Türk boyları arasında Hristiyanlığı kabul eden cemaatlerin olduğunu da gösteriyor. Türkistan'daki bazı Hristiyan mezar taşlarında Türkçe fakat Suriye alfabesiyle yazılar vardır.²⁴ Bazı Ermeni araştırmacıların erken dönem Suriye kroniklerinin verdiği bilgileri tahrif ederek Ermenilere tarih uydurma çabalarının aksine Alban Kiliseleri tüm Güney Kafkasya coğrafyasında Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir merkez rolünü üstlenmiştir. Bu sayede Alban misyonerleri aracılığıyla bölgedeki halklar al-

17 F. Mamedova, *Politeçeskaya İstoriya*, s. 173.

18 *Azerbaycan tarihi (En gedim zamanlardan XX əsrdək)*, I, Azerbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü 1994, s. 207.

19 *Age*, s.207

20 Sara Kasumova, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane v Rannem Srednevekovie*, Bakü 2005, s. 48-49.

21 S.Kasumova, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane v Rannem Srednevekovie*, Bakü 2005, s. 44.

22 *Age*, s.44

23 S.Kasumova, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane*, s. 51.

24 Hvolson D. A. "Siriysko-Turkskiye nestoryanskiye nadgrobnie nadpisi XIII i XIV stoletiy, naydenne v Semireçie", *Vostoçnyy zametnik*, SPB, 1895, s. 120.

İsabe ve yazı kazanmıştır. Ermeni müelliflerin N. V. Pigulevski gibi Suriye kronikleri üzerinde araştırmalar yapan Rusyalı uzmanların eserlerinde yer vermediği güya Hunların ülkesinde Albaniya'dan gelen Ermeni Yepiskopların bulunduğu gibi bilgilerin de sahte olduğu tesbit edilmiştir.²⁵

Alban Dönemi Karabağ tarihi ve buradaki kiliselerin faaliyetleriyle ilgili özellikle Arap coğrafyacı ve seyyahlarının kaleme aldığı eserlerde geniş bilgiler yer almaktadır. Hilafet orduları Sasanilerle savaşa başladığı zaman Alban hâkimi ünlü komutan Cavanşir de ordusuyla birlikte imparatorluğun başkenti Medain'in savunmasında yer almış, Sasanilerin Arap Ordusu'na karşı mükavemet gücünün kalmadığı anlaşılınca Albaniya'ya geri dönmüştür. M. Kalankatuklu, eserinde hilafet ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak geri çekilen Sasani ordu birliklerinin Azerbaycan topraklarına garet amaçlı saldırılar düzenlemelerine karşı da başarılı mücadele veren Alban ordusundan bahsetmektedir.²⁶ Cavanşir, hilafet ordularının yürüyüşüne karşı Bizans İmparatorluğuyla ittifak içerisine girmiş, yer yer Hazarlar'la da savaşmış ve barış anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. O, dönemin büyük güçleri arasında denge siyasetine önem vermiş, bir taraftan Hazar Hakanının kızıyla evlenerek Hazar Hanedanıyla akrabalık ilişkisi kurarken diğer taraftan da art arda yenilgiler alarak zayıflayan Bizans'ın jeopolitik güç dengesinin değişmesini de dikkate alarak Emeviler'in himayesine girmiştir. Cavanşir, hatta bir kaç kez Şam'a giderek Muaviye'yle görüşmüş, ondan kıymetli hediyeler almıştır.²⁷

Cavanşir'in öldürülmesi sonrası tahta yeğeni Varaz-Trdat'ın geçmesiyle birlikte Albaniya Devleti'nin coğrafi sınırları da giderek daralmaya başlamış, Arran ülkesi olarak da adlandırılan Albaniya (Ağvaniya) artık Dağlık Karabağ topraklarına dâhil edilmiştir. VIII. yüz yıl Azerbaycan toprakları uğrunda Hazar- Emevi mücadelesinin şiddetlendiği bir dönem olmakla birlikte ahali arasında İslam dininin de yayılmaya başladığı bir dönemdir. Kitap ehli olan Alban Hristiyanları serbestçe kendi dini itikatlarının gereğini yerine getirmeye devam etmiş, fakat onlardan haraçla birlikte kitap ehli gayri müslimlerden alınan vergi olan cizye de alınmıştır. Teşvik amacıyla Müslüman olanlardan cizye vergisinin alınmaması, hatta onlara belli yardımların da yapılması diğer inanç ve dinlere mensup olanlarla birlikte Hristiyanların da İslam'ı kabul etme sürecini hızlandırmıştır. Silah gücüyle alınan toprakların İslam'ı kabul etmeleri halinde sahiplerine geri verilmesi siyaseti de İslamlaşma sürecinde etkili olmuştur.²⁸ Fakat, Karabağ'daki Alban kiliseleri ve cemaatlerine dokunulmamasını isteyen

25 Daha geniş bilgi için bk. Sara Kasumova, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane*, s. 122.

26 M. Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 11

27 *Azerbaycan tarihi*, s. 244-245.

28 S. Kasumova, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane*, s. 90.

hilafet hâkimiyeti altında dini ayinlerini icra etmeye devam etmiştir. Bu dönem her fırsatta hilafete sadakete bağlı olduğunu sergilemeye çalışan Ermeni Gregoryan kilisesiyle Alban kiliselerinin de mücadelesinin başladığı dönemdir. Hilafet destekli Gregoryanlaştırma faaliyetleri yukarıda da zikrettiğimiz gibi Alban Türk dilinde yazılmış *Alban (Ağvan) Tarihi* gibi eserlerin orjinal nüshalarının yok edilmesi, doğru olmayan bilgilerin eklenmesi ve Grabarca yazılmasıyla neticelenmiştir. Bu faaliyetlere dayanılarak ileride Alban Hristiyan kimliği yok sayılacak Dağlık Karabağ'ın eski Ermeni yurdu olduğu yönünde iddialar ortaya atılacaktır. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgaliyle birlikte bir etno-demografik proje çerçevesinde Ermeni nüfusun başka coğrafyalardan getirilerek kitlesel boyutlarda Azerbaycan topraklarına yerleştirilmeleriyle birlikte bütün yönleriyle Ermenileştirilme faaliyetleri hızlanmıştır.

Abbasi İmparatorluğunun dağılmasından Büyük Selçuklu Devleti'nin geniş Türk coğrafyalarına hâkim olmaya başladığı döneme kadar Azerbaycan topraklarında Şirvanşahlar, Saciler, Şeddadiler, Revvadiler gibi bir sıra feodal hanedan devletleri tesis edilmiş, IX. asırda Alban Devleti'nin de yıkılmasıyla birlikte onun yerine Dağlık Karabağ'da Haçın Alban Knezliği kurulmuştur.

Alban Mabetlerinin Ermenileştirilmesi

44 günlük savaş sonucunda Azerbaycan bazı Alban manastırlarının da bulunduğu Karabağ topraklarını işgalden azat edince, Ermenistan'ın tehlike altında olduğunu iddia ettiği kiliseler kadim ve mazlum bir milletin kültürel mirasının yok edilmesi yalanlarıyla yeni manipülatif Azerbaycan karşıtı kampanyasının başlatılmasına neden olmuştur. Bu algı ve propakanda operasyonun odağındaki Kelbecer'in Murovdağ yaylasında Terter Nehri'nin de sol kıyısında yerleşen Tanrı mabedi anlamına gelen Huda-veng manastırının Haçın Alban knezliğinin dini merkezi oluşu kuşkuyla mahal bırakmayacak bir tarihi hakikattir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çarlık işgali sonrasında Güney Kafkasya'nın Hristiyanlık tarihinin çarpıtılarak merkezinde Ermenilerin yer aldığı bir Hristiyanlık tarihi yazılmaya çalışıldığı bellidir. Halbuki şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklar bile asırlar boyu muhtelif Türk hanedanlıkları tarafından yönetilmiş, Türk Müslüman yurdu olduğu Batı'dan Doğu'ya muhtelif seyyah ve araştırmacıların eserleriyle de ortaya konulmuştur. Başta İrevan Hanlığı toprakları olmakla tarihi Azerbaycan vilayetlerine 1828 Türkmençay Antlaşması sonrasında Ermenilerin kitlesel olarak getirilerek yerleştirildikleri Rusya arşiv belgeleri ve Rus araştırmacıların yazmış olduğu eserlerle de sabittir. 1441 senesinde Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın izniyle Ermeni katolikosluğu Kilikya'dan İrevan'ın Çukursad bölgesine

gelip yerleşene kadar İrevan'da Ermenilere ait bir köy dahi bulunmamış, Katolikosluğun yerleştiği Üçkilise (Valarşabad) toprakları aşama aşama Azerbaycan Türklerinden satın alınmıştır.²⁹ Bu tarihten itibaren devam eden asırlar boyunca Ermeni kiliseleri de dâhil Genceser Manastırı bütün Güney Kafkasya Hristiyanlığının cazibe merkezi olma konumunu sürdürmüştür. İrevan Hanlığını işgal eden Rus Ordusu'nun komutanı General Paskeviç'in askeri-stratejik açıdan ehemmiyeti dolayısıyla Hristiyan ahalinin sayısının artırılması için Ermenilerin İran'dan getirilerek İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştirilmeleri yönünde talimat verdiği, işgalin bitmesini takip eden ilk üç ay içerisinde İran'dan 40 bin, az sonra Osmanlı topraklarından da 90 bin Ermeninin getirilerek yerleştirildiği arşiv belgeleriyle sabittir.³⁰

Arkeolojik araştırmalara göre Hudaveng kilise külliyesinin temelleri VI-VII. asırlarda atılmış, Mehraniler sülalesinden olan Haçın Alban knezi Hasan Celal'in oğlu Vahtang burada yapılan inşaat işlerine devam etmiş, Arzu Hatun, Vahtang'ın oğullarının anısına 1214 yılında burada yeni bir kilise inşa etmiştir.³¹ Ermenileştirme siyaseti çerçevesinde işgal dönemi Dağlık Karabağ'daki bütün Alban kiliseleri üzerinde muhtelif tahribatlar yapılsa da külliyenin dış cephe duvarları üzerinde knez Vahtang ve oğullarının tasvirlerinin yer aldığı kayıt altına alınmış, mimarlık üslubu ve kilise sembolleri açısından da bu kilisenin Ermeni ve Gürcü kiliselerinden farklılık arzettiği araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur.³² Mehrani Hasan Celal ve annesi tarafından 1216-1238 aralığında Veng köyünde inşa edilen Alban mimarlığının daha bir parlak örneği de Genceser (Gandzasar) Manastırı'dır. Külliyenin duvarlarındaki Hasan Celal Döyle tarafından inşa edildiğini gösteren epigrafik yazı, heykeller, apostolik üslup iddiaların aksine Alban mimarlık eseri olduğunu ortaya koymak için kafidir. Genceser Külliyesi bölgesi, aynı zamanda Alban knezleri, katolikoslar, devlet ve millet hayatında önemli role sahip olan şahısların da defnedildiği bir mekan haline gelmiştir. Mezar taşlarının üzerlerinde orada defnedilen Yeremin, Yesay gibi Alban Katolikoslarının isimleri yer almaktadır.³³ Veng, Ballıkaya gibi köylerin Genceser Manastırı'nın mülkü olduğu da arşiv belgeleriyle tesbit edilmiştir.³⁴ Bir Alban kilisesi de V. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen, Laçın bölgesindeki ismini de

29 *İrevan Hanlığı*, A.A.Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Bakü 2010, s. 7.

30 Glinka S. N., *Opisanije pereseleniya arмян azerbajdžanskih i predeli Rossii*, Moskva 1831, s. 131.

31 Nahid Memmedov, *İşgal altındaki tarihi- dini abidelerimiz*, Nurlar Neçriyyatı, Bakü 2015, s. 34.

32 T. Nusratoghlu, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/opinion-albanian-churches-in-karabakh-and-endless-armenian-lies/2085835>

33 N. Memmedov, *İşgal altındaki tarihi- dini abidelerimiz*, s. 41.

34 N. Memmedov, *İşgal altındaki tarihi- dini abidelerimiz*, s. 41.

Ağoğlan Nehri'nden alan Ağoğlan Kilisesi'dir. Ağdere'de havari Yeliseyin anısına inşa edilen Kutsal Yelisey Kilisesi de önemli Alban kültürel mirası arasında yer almaktadır.

1766 yılında Astarhan Yeparhiyasının Genceser'e tabi olmak ile ilgili karar almıştır. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra Çarın himayesiyle kurulan, -Kafkasya genel valileri ve pek çok Rus generalinin de üye olduğu- Tiflis merkezli bir misyoner cemiyet olan Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin Azerbaycan'la ilgili rapor ve misyonerlik çalışmalarında Albaniya'nın eski bir Hristiyan yurdu oluşuna sık sık vurgu yapılmıştır. Varfalamey, Fadey, Yelisey gibi havarilerin burada ilk Hristiyanlığı yaydıkları yönünde propakanda yapılması, Bakü'den Albonopol olarak bahsedilmesi de Alban Hristiyanlığının kültürel mirasıyla ilgili Ermeni iddialarını çürütmektedir.³⁵

Rusya'nın Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında Ermeni probleminin aktif istifade etme siyaseti çerçevesinde Eçmiadzin Kilisesi'nin de önemi artınca Çarlık idaresi tarafından Ermeni kiliselerinin yönetimi, tüzüğünün hazırlanması, kurumsal açıdan yeniden yapılandırılmasıyla ilgili çalışmalar başlatılmış, bu işler Kafkasya Askeri Valisi Paskeviç'e havale edilmiştir. Paskeviç de sözkonusu vazifeyle Ermeni asıllı profesör Sirbye'yi görevlendirmiş, ilk yasa taslağı onun tarafından hazırlanmıştır. Daha sonra Sirbye'nin de dâhil olduğu, Tiflis'te toplanan Ermenilerden ibaret olan bir komisyonun önerisiyle 1836 yılında Çar fermanıyla Alban Kataolikosluğu lağvedilmiş, Alban kiliseleri Ermeni Gregoryan Kilisesi'ne bağlanmıştır. Hazırlanan bu yeni yasayla Azerbaycan topraklarındaki bütün Alban kiliseleri Ermeni Gregoryan Kilisesi olarak ilan edilmiş, tarîhî Genceser (Gandzasar) Külliyesi de dâhil Karabağ'daki bütün Alban mabetleri Ermeni Yeparhiyası'na dâhil edilmiştir. Sözkonusu değişimden sonra Alban Kiliselerinin Ermenileştirilmesi yönündeki çabalar da artarak devam etmiştir.³⁶ Katolikosluğun lağvedilmesiyle birlikte Alban Devleti'ni oluşturan halklardan biri olan, Türk-İslam hanedanlıklarının hâkimiyeti döneminde serbestçe inançlarını sürdürme imkanı olan Hristiyan Udiler, Gregoryanlaştırma faaliyetinin esas odağı haline gelmiş, zorlu bir süreçten geçmiştir. Udilerin bir kısmı Apostolik Diofizit öğretilerini korumak ve Gregoryanlaştırmadan kurtulmak için Gürcü kiliselerine bağlanmayı tercih etmiştir.³⁷ Udi halkı kiliselerine Eçmiadzin tarafından atanmış din adamlarını protesto etmiş, Ermeni baskılarına karşı direnenek kilise-

35 *Istoriya tserkvey i prixodov Bakinskoy guberni (1815-1905 gg.)*, Bakinskogo bratstva znanouçiteley, Bakü, Tipograf. Gub.P ravleniya 1906.

36 K. Şükürov, "Alban (Qafqaz) kilisesinin leğvi -1836: Bu necə olmuşdu?", <https://t.me/az/alban-qafqaz-kilisesinin-leğvi-1836-bu-necə-olmuşdu/>

37 Nizami Afandiyev, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/22, (Haziran 2023), s. 12.

lerdeki ayinlere katılmamış, evlerinde ibadet etmiştir.³⁸ Süreç içerisinde Udilerin bir kısmı da İslam dinini kabul etmiştir.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra Gabele'de yaşayan Alban-Udi Hristiyan icması da zengin Alban dini-kültürel irsinin mirasçıları olarak faaliyetlerini devam etmiş, işgalden azat edilen bölgelerdeki Alban kiliseleri bu icmanın yönetimine verilmiştir. Karabağ'la birlikte Azerbaycan'ın Şamahtı, Gabele, Nahçıvan gibi bölgelerinde de bulunan, mimarlık özellikleri açısından da spesifik olan, erken dönem Doğu Hristiyanlığın dikörtgen, kümbetsiz mabet anlayışını yansıtan Alban kiliseleri esasen çığ tuğla, çaytaşı ve ehengtaşlarından inşa edilmiştir. Alban mimarlık abidelerini nişan taşları, mezar üstü anıtlar, Manastır Külliyesi bünyesindeki yapılar, epigrafik abideler olarak tasnif etmemiz mümkündür.³⁹ Alban Kiliselerinin ayin sistemi gibi mimarlık üslubu da eski Türk inanç ve yaşamından elementler yansıtmaktadır. Mimarlık yönünden eski Türk devletlerindeki karvansaray-karakol veya Rıbat adlanan müeseselelere benzeyen mütevazi Alban kavşak mabetleri veya sövmeler olarak bildiğimiz ibadet yerleri özellikle İpekyolu güzergahlarında, kervan yolları üzerinde inşa edilmiştir. Uygur Budist geleneğinden görüldüğü gibi bu Hristiyan mabetlerinin duvarları da resimler, nakışlarla süslenmiştir. Bu mabetler Hristiyanlığa kadar ki dini sembol ve inanışları da yansıtmaktadır. Alban haçlarının da Ermeni haçlarından farklılık arz ettiği bilinmektedir. Duvar, mezar ve nişan taşları üzerindeki Alban haçları birbirilerini tamamlamakta, sanatsal motifler bulundurmakta, Maniheizm ve Budizm Dönemleri'nin de dini telakkilerini yansıtmaktadır. Bu haç taşları Albanların kainat kozmogoniyasının tetkiki bakımından da önemlidir. İşgal ve Ermenileştirme siyaseti çerçevesinde ilk dönemler Karabağ'daki bu Alban mimarlık abidelerini yıkmak için harekete geçen Ermeniler, daha sonra Hristiyanlığı ilk kabul eden kadim millet tezleri delil mahiyetinde bu sembol, yazı ve tasvirleri tahrip ederek Alban dini-kültürel kimliğiyle bağlantısını keserek kullanmayı tercih etmişlerdir.

38 N. Afandiyev, *Geçmişten Günümüze Azerbaycan*, s. 13.

39 Qasım Hacıyev, *Qarabağın maddi ve menevi abideleri*, AMEA A. A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Telsil Neşriyyatı, Bakü 210, s. 15.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan tarixi (En gedim zamanlardan XX esredək)*, I, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1994.
- Afandiyev, N, "Geçmişten Günümüze Azərbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/22, (Haziran 2019).
- Otçet Obşestva Vozstanovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstva Na Kavkaz za 1887 god*, Tiflis, 1888.
- Istoriya Gruzinskoy İerarhii*, Moskva 1826.
- Kavkazskiy Kalendar na 1871 god*, Tiflis 1870.
- Petruşevskiy, İ, *O dohristiyanikh verovaniyah krestyan Nagornogo Karabaha*, Bakü 1936.
- Istoriya tserkvey i prixdov Bakinskoy guberni (1815-1905 gg.)*, Bakinskogo bratstva zakonouçiteley, Bakü, Tipograf. Gub. Pravleniya, 1906.
- İrcvan Hanlığı*, A. A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Bakü 2010.
- Glinka S. N, *Opisaniye pereseleniya armyan azərbaydjanskah i predeli Rossii*, Moskva 1831.
- Memmedov, N. *İşğal altındaki tarixi- dini abidelerimiz*, Nurlar Neşriyyatı, Bakü 2015.
- Hvolson D. A. *Siriysko, turkskiye nestoryanskiye nadgrobnie nadpisi XIII i XIV stoletiy, naydennue v Semireçie*, - Vostochniy zametnik, SPB, 1895.
- Kasumova, S, *Hristiyanstvo v Azerbaydjane v Rannem Srednevekovie*, Bakü 2005.
- Pigulevskaya N. B, *Mesopotomyanarubeje V-VI vv. Siriyskaya hronika İeşu Stilitakak istoričeskij istoçnik*, M 1940.
- Kalankatuklu, M, *Albaniya tarixi, Alban Salnamesi (Mhitar Goş)*, Avrasiya Press, Bakü 2006.
- Tağıoğlu, E, *Mesrop Maştos Elifba İhtiraçısı Deyil, Fırlıdağı Anonim Keşişdir*. Elm ve Tehsil, Bakü 2017.
- Nesibli L. Nesib, *Azərbaycan Tarixi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2019.
- Necf, Ekber N. *Aran Atabeyleri*, BaşlaKitab, Bakü 2017.
- Mamedov, T. M, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.*, Bakü 993.
- Hacıyev, Q, *Qarabağın maddi ve menevi abideleri*, AMEA A.A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Tehsil neşriyyatı, Bakü 2010.
- Zakavkazskiy Kray, Zametki o Semeynoy i Obşestvennoy Jizni*, ç. II, SPB, 1857.